

Модально-авторські характеристики образу *місто* в українській прозі кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Сучасна українська лінгвістика фіксує суттєве розширення обсягу понять *модальність*, *модальний*, які охоплюють не лише граматичні, а й комунікативні, лінгвостилістичні (у тому числі ідіостилістичні), текстові характеристики висловлювання. Це сприяє поглибленому підходу до семантики і структури тексту як втілення мовних інтенцій людини, її моральних, естетичних, інтелектуальних та інших уподобань. У зв'язку з цим модально-авторське відображення мовного світу людини в художніх текстах – актуальний напрям багатьох сучасних досліджень.

Модальність як важливе поняття граматики, зокрема формальної і семантичної структури речення, започаткована в дослідженні В. Виноградова „О категории модальности и модальных словах в русском языке”¹. Дефініцію синтаксичної модальності, класифікацію модальних значень, чинники формування суб'єктивної та об'єктивної модальності сформулювали В. Бондаренко, Г. Золотова, І. Мещанінов, Г. Солганик, Н. Шведова та ін. Основи модальності тексту пов'язані з лінгвістичною теорією Ш. Баллі, який окреслив лінгвостилістичний та функційно-семантичний напрями вивчення цього поняття, обґрунтував об'єктивний і суб'єктивний компоненти модальності. У працях О. Бочкової, Н. Валгіної, С. Вауліної, А. Вежбицької, М. Кабанової, В. Козловського, М. Ляпон, О. Попової, Т. Романової, Г. Солганика та інших учених висвітлено

1 В. Виноградов, *О категории модальности и модальных словах в русском языке* [в:] „Труды института русского языка АН СССР”, т. 2., Москва 1950, с. 38-89.

модальність художнього тексту як форми реалізації знаків мови в індивідуально-авторській інтерпретації.

Завдання цієї статті: висвітлити поняття *авторська модальність* у контексті дослідження художнього тексту; простежити предметний та суб'єктивно-оцінний компоненти образу *місто* як частотної номінації в сучасних українських прозових текстах; виявити ідіостилістичні параметри авторської модальності у формуванні образу *місто*.

Джерельна база дослідження – прозові тексти сучасних українських письменників Ю. Андруховича, С. Жадана, Б. Жолдака, І. Карпи, Л. Костенко, Є. Пашковського.

Художній текст – це складна мовна система, в якій взаємодіють різні семантичні, комунікативні і структурні одиниці, результат цілеспрямованої мисленнєвої діяльності людини. Поряд із компонентами *значення, зміст, предикація*, глибинна структура тексту містить вербальний образ автора, втілює його суб'єктивні мовні сигнали, тобто характеризується авторською модальністю. На думку І. Гальперіна, „під текстом необхідно розуміти не фіксоване на папері усне мовлення, завжди спонтанне, неорганізоване, непослідовне, а особливий різновид мовотворчості”². Це дає підстави стверджувати, що текст завжди поєднує концептуально-змістову й модально-авторську інформацію.

Авторська модальність – це спосіб відбиття реальності у свідомості людини, що полягає у сприйнятті цієї реальності крізь призму мовних та культурно-національних цінностей, притаманних певній мовній особистості; інтерпретація навколишнього світу за індивідуальними естетичними та психологічними канонами. Основу авторської модальності становить поєднання рівня інтелекту, естетичних уподобань та індивідуальної мовної практики. Інформуючи про інтелектуальні, національні, соціальні та інші особливості особи, авторська модальність реалізується лише в конкретному тексті, який можна вважати індивідуально-авторською концепцією світу.

Як завершене повідомлення, що має власний зміст і дистинктивні ознаки, текст формується за допомогою одиниць різних мовних рівнів, насамперед граматичного і лексичного. Лексика виступає

2 І. Гальперин, *Текст как объект лингвистического исследования*, Москва 1981, с. 18.

змістовим каркасом художнього тексту, мовним маркером уподобань письменника. Повторюваність певного образу в одному або кількох художніх творах дає підстави вважати його активним чинником побудови сучасних текстів і використовувати як матеріал для дослідження авторської модальності, компонент якої становить предметна модальність. Так, у сучасних текстах значною частотністю позначений концепт *місто*, вербалізований абстрагованими поняттям *місто* і конкретизованими номінаціями на зразок *Київ, Москва, Варшава, Венеція, Прага, Берлін* та ін.

У сучасній українській прозі мегаобраз *місто* привертає увагу значеннєвою багатоплановістю, розгалуженням змісту і стилістики. Аналіз мови досліджених творів дає підстави згрупувати їх за текстотворчою функцією образу *місто*: тексти, в яких образ *місто* створює контекст; тексти, в яких цей образ вжитий принагідно і доповнює загальний зміст контексту. Слід також зауважити, що в обох групах текстів предметний і суб'єктивно-оцінний компоненти модальності мегаобразу *місто* стають мовним знаком виявлення авторської модальності.

Модально-авторська характеристика творів Ю. Андруховича, С. Жадана, І. Карпи, Л. Костенко, Є. Пашковського зумовлена оповіддю від першої особи, більшим або меншим ототожненням головного героя і „Я” письменника. У цьому контексті найбільше привертає увагу роман Ю. Андруховича „Лексикон інтимних міст”, у якому образ *місто* формує контекст. Через авторську модальність виявлений суб'єктивний оповідач як носій національно-культурних ідей. Так, авторська модальність образу *Київ* пов'язана з українським етнічним простором, змальованим через побутово-предметні, культурні та історико-філософські об'єктивні реалії, які доповнені індивідуальним ментальним баченням письменника, наприклад: *Чи не перша в моєму дитинстві ідея Києва – це місто футбольного клубу “Динамо”... Київ – це було поле, напівбоги, стадіон, трибуни, схоплені телекамерою, фрагменти прекрасної людської маси, а відтак – і невимовно кохані обличчя цілком незнайомих мені людей; Він був музикою композитора Білаша і каштановим зеленобривим Майбородою. Київ був київським вальсом і київським тортом*³. У поданому контексті авторська модальність реалізована

3 Ю. Андрухович, *Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики*

насамперед через вибір ключових лексем, маркованих позитивною семантикою. Це культурно-ментальні українські маркери Київ, “Динамо”, Білаш, Майборода, київський вальс тощо. Предметний компонент авторської модальності „увібрав” емоційно-оцінну тональність оповіді – позитивну експресію понять, які письменник змальовує як позитивний власний внутрішній стан, приємний спогад дитинства.

Художня ідея відтворення сучасного світу, реалізована в романі Ю. Андруховича, пов’язана з естетизацією неукраїнських реалій, інших міст, де реально побував автор. Назви Берлін, Будапешт, Венеція, Відень тощо у багатьох контекстах стають мовним знаком чужого, але дуже бажаного простору, кращого життя, наприклад: *У середині 90-х років я наївно вважав, ніби Відень – це наше все: пам’ять і надія, альфа й омега, культурний пароль і таємна столиця*⁴; *Скільки на нашому недоконтиненті міст, які позиціонують себе “між Сходом і Заходом”? За останні два десятиліття таких назбиралися, либонь, десятки... Але тільки Варшава має дійсне право так себе називати. При цьому, звичайно, не йдеться про таку географічну деталь, як ледь не однакова відстань до Карпат і Балтійського моря... Варшава є серединою. Вона є центром країни, в якій відбулася (і щодня відбувається) велика європейська дифузія: східнішання Заходу і західнішання Сходу*⁵. *Отже, назва міста виступає центром розгортання міні-текстів.*

Авторська модальність, вербалізована в романі С. Жадана „Anarchy in the UKR”, демонструє відносно нейтральний модальний компонент образу місто: *В маленьких містах люди спокійніші, вони наперед знають все, що з тобою станеться, вони з першого погляду бачать, що ти так нічого і не знайдеш на цих запиленних вуличках, між цих старих розстріляних будинків / немає нічого – ні минулого, ні теперішнього, і розуміти, що навіть якби той старий міст все-таки уцілів, ти б ним навряд чи захотів перейти на протилежний бік, тому що насправді – і цього я теж зрозуміти ніколи не зможу – з цього берега, з цього міста,*

та космополітики, Київ 2011, с. 221.

4 Ibidem, с. 84.

5 Ibidem, с. 65.

від цієї пам'яті тобі просто нема куди іти⁶. На відміну від романів Є. Пашковського, в яких образ місто має виразну негативну конотацію, авторська модальність С. Жадана відносно нейтральна. Місто – це простір його фізичного буття. Письменник сприймає реальність очима інших людей і виступає нейтральним фіксатором певного світу. Об'єктивний компонент авторської модальності образу місто доповнено назвами предметно-матеріальної семантики вулиця, парк, вокзал, готель, будинок культури, їдальня, пам'ятник тощо, наприклад: *Я віднаходжу ці знаки, ці свідчення великої інформаційної війни на будинках і пам'ятниках колишніх радянських міст і розумію, чому вони мені так подобаються – це літери мого дитинства, це кольори моїх вісімдесятих, моя перша любов, моя справжня гордість, мій приватний соціалізм, якого мене позбавили без моєї згоди⁷; Я найбільше переймався саме цим – був пам'ятник Кобзону де-небудь чи не було, і якщо був, то де? І чи золотий він був, цей Кобзон, чи зроблений із гіпсу? Бо що я міг запам'ятати це? Студентську їдальню із зариганим сортиром і охоронцями при вході, таких студентських їдалень точно більше ніде немає; натовпи чуваків у спортивних костюмах, котрі почували себе на вулицях міста впевнено й безтурботно, це було, очевидно, їхнє місто, їхні костюми, вони мали право на свою безтурботність, на відміну від мене⁸. Не надаючи суб'єктивних характеристик образу місто, письменник намагається будувати текст як умовний оповідач і недеklarований автор – підтекст авторських роздумів інформує не про індивідуальне, а про об'єктивно-узагальнене сприймання цієї дійсності.*

Тексти досліджених романів містять контексти, в яких автор не просто зображає певні реалії, явища, об'єкти, а й виразно вербалізує своє ставлення до них. У текстах романів С. Жадана і Ю. Андруховича художня семантика образу місто перебуває в одному асоціативному полі з поняттям час, активізуючи філософську тональність висловлення, пор.: *Венеція є притчею про минущість кожного розквіту. Як і загалом про минущість. А минущість, починаючи з другої половини того березня, стала моїм демоном номер один. Минущість і тимчасовість, і зникомість – скільки*

6 С. Жадан, *Anarchy in the UKR*, Харків 2011, с. 41-43.

7 *Ibidem*, с. 71.

8 *Ibidem*, с. 35-36.

ще назв у цієї примари?⁹; немає нічого – ні минулого, ні теперішнього¹⁰. Лексичну і стилістичну семантику дуалізму місто – минуцисть, тимчасовість підсилює граматична форма – однорідність з повторюваними сурядними сполучниками І. Гальперін вважає: „Повторюючи один із стилістичних прийомів його різному лексичному наповненні, автор свідомо або несвідомо характеризує певне явище, подію, особу героя і опосередковано розкриває особисте ставлення до нього”¹¹.

Тенденцію наближення до категорій суб’єктивності та емоційності зафіксували тексти романів І. Карпи, в яких художня семантика міста охоплює поняття *інший світ*. У зв’язку з цим багато контекстів побудовано на зіставленні, порівнянні ознак цього світу, наприклад: *За кілька років наших із дітьми спільних подорожей ми, здається, випробували на собі всі види транспорту, окрім хіба що велосипеда. Ну, якось я не може наважитися в Києві причепити до свого велика таку двоколісну капсулу, як роблять майже всі в Берліні, бо немає у нас в Києві ні берлінських велосипедних доріжок, ні достатньо адекватних водіїв... У той час як у купі європейських міст це цілком звичний і зручний спосіб пересування. Вірю, одного дня і на наших з вами вулицях настане свято¹²; Тут насправді дорослий втомиться, якщо чесно. Тому є чудовий спосіб, аналогічний гірському – зупинятися. Міста штибу Берліну, а ще ліпше – Барселони, дуже добре підходять для такого проведення часу. По всіх усядах, на периферії чи в історичному центрі, тут за гроші чесних платників податків збудовано безліч дитячих майданчиків¹³.*

Авторська модальність І. Карпи сформована через вкраплення в авторські оповіді психологічних, філософських, іронічних контекстів. У центрі уваги письменниці – глобальний світ, розширений фізичний простір людини, який вона сприймає по-різному. Якщо Берлін, Барселона – це номінації в предметно-зорових контекстах, маркованих позитивними конотаціями, то семантичний і образний

9 Ю. Андрухович, *op. cit.*, с. 74-75

10 С. Жадан, *op. cit.*, с. 36.

11 І. Гальперін, *op. cit.*, с. 116.

12 І. Карпа, *Baby travel. Подорожі з дітьми, або Як не стати куркою*, Харків 2015, с. 57.

13 *Ibidem*, с. 183.

потенціал назви *Москва* інший. Іронія, натяк, філософсько-іронічні роздуми постійно супроводжують формування цього образу, наприклад: *Мій літак зовсім скоро приземлиться в столиці з банальною назвою Москва. Чи багато в цьому слові? Коли як. Крісла в літаку поламані, я читаю «Genegation X» Коупленда, мені від того робиться ще нудотніше жити. Хоча, водночас, веселіше. Чи, може, то від пива «Невське» веселіше? [...] Вогні чужого міста розгортаються якоюсь примарною картою. Я не почуваю неприязні до **Москви**, чого би то? Меганоліс собі як меганоліс. Неоковирний тазик із недопраною білизною¹⁴; Розкішний ресторан» у більшості азійських країн (боронь Боже вставити в цей список Японію чи **Сталіцу-Маскву!**) зазвичай таки пропонує розкішне їдло і смішні ціни¹⁵; Але поки що геть **Москву**. Геть цю целюлітну істеричку з її вічними запорами і кризою середнього віку. (Кризою посередності?) Вона, горопашна, все чіпляє і чіпляє на себе дороги прикраси і шикарне шмаття від провідних кутюр'є, та тільки й надалі залишається незугарною товстодупою курвою на кривих ногах. Так само ховає одного за одним чоловіків-бюрократів, так само брязкає пошлотними золотими підвісками в вухах і мармізить варги криваво-червоною помадою. М-да, люблю **Москву**. Как много в этом слове¹⁶. Як зазначає В. Кухаренко, “модальність пронизує весь текст і реалізується через поступове накопичення таких компонентів образу автора, як емоційна та оцінна лексика, експресивний синтаксис, граматична, лексична, композиційна реалізації мовної манери письменника”¹⁷. Авторська модальність формування образу місто зумовлює її вкраплення в розгорнені описи, конкретно-зорове зображення подій і явищ. Зображальна функція лексем, які позначають образ місто і пов'язані з ним реалії, урізноманітнюють семантично-синтаксичні конструкції оповіді і невласне прямої мови. Модально-авторські характеристики образу місто найповніше виявляються в тих контекстах, де вербалізуються роздуми. Також у романах сучасних письменників посилюється роль художньої деталі, яка відтворює національний простір.*

14 І. Карпа, *Перламутрове порно, або Супермаркет самотності*, Харків 2009, с. 12.

15 *Ibidem*, с. 15.

16 *Ibidem*, с. 35.

17 В. Кухаренко, *Інтерпретація тексту*, Москва 1998, с. 83.

Сприймання мовної особистості письменника через форми її втілення в тексті – складний процес, завдання якого – побачити (відчути) авторську оцінку зображуваного. Суб'єктивна оцінка експлікує авторське „Я”, сформоване в мовних одиницях тексту. Тому поняття образ автора і текстова модальність як реалізація авторської модальності нерозривно пов'язані. Так, вербалізація предметної модальності в романі Є. Пашковського „Свято” побудована на протиставленні місто – село, яке виявляє людину, виховану в селянській культурі. Узагальнений образ село актуалізує споконвічну українську духовну основу. Негативні модально-авторські характеристики міста сформульовані імпліцитно й експліковані через позитивні конотації села, наприклад: *Раніш кожен виїзд в село обертався на свято: впізнаєш березову смугу, що збігає крізь соснову іржу, пізнаєш кожну углибину від долота в білокорому стовбурі, і крашанку сонця; і березовий льодохід у сосновому річищі не забути до останнього краю, коли може не стати неба в німбовому золоті обр'ю...тоді не знав, яка радість стане святом повернення, коротким, як і подобає празнику¹⁸; Від узлісся село зажеврило вікнами, що нагадують жарини розкурених сигарет, буцім дядьки на лавочці запахніли гуртом; у колгоспному дворі прожекторне світло лягало на ряди корівників, на рідкі зуби штахет, на молоковоз за кагатами, все було рідним і болісним, очі йняли сльозю, все кликало запахом печеної в духовці картоплі: так пахне смуток за батьківщиною¹⁹.*

Адресатна спрямованість і прагматична установка як основа авторської модальності роману Є. Пашковського „Щоденний жезл” дозволяють автору створити експресивний текст із ключовим поняттям місто, що стає мовним знаком негативного відчуття, наприклад: *ти нудивсь цим містом, цими розмистецькими покручами шакала й зайця, цими обов'язками розносити на собі вкаголених, цими пісними балачками, цими пробудженнями від дрижаків і протягів на підлозі в якогось художника²⁰. Тяжіння авторської модальності Є. Пашковського до психологізації оповідей, філософських роздумів, глибинних асоціацій з історією народу зумовлює появу коротких історичних хронік і пов'язаних із ними міркувань*

18 Є. Пашковський, *Свято* [в:] Безодня, Київ 2005, с. 68.

19 *Ibidem*, с. 42

20 Є. Пашковський, *Щоденний жезл*, Київ 2011, с. 157.

про сучасні події в національному контексті, які активізують номінацію місто.

Світ через призму сприймання головного персонажа художньо оформлений через українські і неукраїнські поняття. У контексті роману Б. Жолдака ідея окультуреного українського простору постає у протиставленні до Москви як уособлення ворожого середовища, “недоцивілізації”, наприклад: *Ще один сюжет для Москви, вона любить, щоб були суворі вусаті люди з вигуками “ганьба!”*, обов’язково кілька стариків зі старими орденами, на тлі парочки червоних полотен і якийсь лояльний промовець, із російськомовних²¹; *Кажуть, якось Катерину Білокур привезли в Москву до Третьяковки, аби познайомити просту жінку з найбільшими здобутками цивілізованого живопису. І що? Вона обурилася, вирішила, що вчені дяді просто кепкують з неї, показуючи такі малювидла*²².

Відображення в художньому тексті авторської модальності демонструє позиціонування письменника стосовно того мовного світу, який він створює. Тому текстова модальність – поняття, набагато ширше від граматичної категорії модальності, оскільки пов’язане з мовною особистістю письменника, який відображає власне сприймання різних реалій. Поєднання фактуальної інформації і власну оцінку українських реалій у період Помаранчевої революції фіксує роман Л. Костенко, в якому домінує суб’єктивно-оцінний компонент авторської модальності образу місто. Назва Київ виражена імпліцитно, однак духовний світ головного героя зображено в контексті київської культурної і політичної атмосфери, подій на Майдані тощо, наприклад: *Гримлять нічні клуби, світиться казино. У підземному переході кишить хрещатицька тусовка*²³; *А видовища будуть. Готується грандіозне новорічне шоу. Буде “Міленіум” на Хрещатику” й “Міст тисячоліть”, флеш-лампи й прожектори, китайські ліхтаріки і світлодіодний дизайн. [...] Помолитись би за Вифлеєм, де народився Син Божий. Там на Різдво буде темно й безлюдно. Там не до свята*²⁴.

21 Б. Жолдак, *Яблука з райського саду*, Київ, 2013, с. 29.

22 *Ibidem*, с. 224.

23 Л. Костенко, *Записки українського самашедшого*, Київ 2011, с. 35.

24 *Ibidem*, с. 40.

Виявляючи домінуючі чинники текстової модальності, Л. Супрун звертає увагу на визначальну роль експресивності тексту: „Прагнення досягти максимальної експресивності тексту часто стає мотивом мовної творчості. Експресивність – це будь-яка маркованість, виділеність знака на фоні більш нейтральних одиниць. Тому засоби і прийоми створення експресивності тексту є засобами репрезентації модальності тексту”²⁵. Модальність художнього тексту можна вважати семантичним простором, скоординованим лексикою, яка має найбільше функційне навантаження. Лексема *місто* та її текстові конкретизатори – одні із найбільш уживаних у мовній картині світу письменників кінця ХХ – початку ХХІ ст.

Модальність тексту – це спосіб реалізації, втілення авторської модальності, тобто ставлення письменника до об’єкта зображення, відображення його концепції, естетичної орієнтації. В українських прозових текстах кінця ХХ – початку ХХІ ст. семантична основа авторської модальності образу *місто* сформована як поєднання предметної та емоційно-оцінної модальності. Подальші дослідження цієї теми будуть перспективними не лише в аспекті встановлення зв’язків між елементами лексичної структури й модально-авторськими характеристиками, а й в аспекті дослідження граматичних засобів формування авторської модальності.

25 Л. Супрун, *Категорія модальності в загальномовній інтерпретації* [в:] „Лінгвістичні студії”, № 16, Донецьк 2008, с. 40.

ЛІТЕРАТУРА

- Андрухович Ю., *Лексикон інтимних міст. Довільний посібник з геопоетики та космополітики*, Київ 2011.
- Виноградов В., *О категории модальности и модальных словах в русском языке* [в:] „Труды института русского языка АН СССР”, т. 2. – Москва 1950.
- Гальперин И., *Текст как объект лингвистического исследования*, Москва 1981.
- Жадан С., *Anarchy in the UKR*, Харків 2011.
- Жолдак Б., *Яблука з райського саду*, Київ, 2013.
- Карпа І., *Baby travel. Подорожі з дітьми, або Як не стати куркою*, Харків 2015.
- Карпа І., *Перламутрове порно, або Супермаркет самотності*, Харків 2009.
- Костенко Л., *Записки українського самашедшого*, Київ 2011.
- Кухаренко В. А., *Интерпретация текста*, Москва 1998.
- Пашковський Є., *Свято* [в:] Безодня, Київ 2005.
- Пашковський Є., *Щоденний жезл*, Київ 2011.
- Супрун Л., *Категорія модальності в загальномовній інтерпретації* [в:] „Лінгвістичні студії”, № 16, Донецьк 2008.

The author's modality of *city* image in Ukrainian prose in the end of the XX – beginning of the XXI century

According to the title, the article describes the notion *modality* in the context of lingual research, especially in linguostylistics. The author's modality role in the prose creation is highlighted here. Linguostylistic nature of the image *city* is examined in the author's modality aspect; also the text verbalization *city* is founded. The semantic basis of the author's modality of the image *city* in Ukrainian prose in end of the XX – beginning of the XXI century is generated as a subjective, emotional and estimative modality combination. The prose verbalizes abstract notions *city* and the concrete cities. The author's modality of *city* has two levels: nominative and subjective-estimative. The subjective-estimative level contents philosophical, image, mental and other associations.

Much attention is given to the author's modality influence on notions of *city* usage in Y. Andrukhovych's, S. Zhadan's, B. Zhholdak's, I. Karpa's, L. Kostenko's, Y. Pashkovkiy's novels.

Key words: modality, author's modality, text modality, subjective-estimative modality, literary text, *city* image.